

А. В. Саміло

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності,
старший викладач кафедри права та менеджменту у сфері цивільного захисту

В. В. Шишко

Львівський державний університет внутрішніх справ,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
канд. юрид. наук, доцент

О. В. Повстин

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності,
завідувач кафедри права та менеджменту у сфері цивільного захисту,
канд. екон. наук, доцент

Р. С. Яковчук

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності,
доцент кафедри права та менеджменту у сфері цивільного захисту,
канд. техн. наук

ТЕРОРИЗМ У ФОРМІ БОРТЬБИ ЗА НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

© Саміло А. В., Шишко В. В., Повстин О. В., Яковчук Р. С., 2015

Досліджено філософський зміст тероризму в контексті боротьби за національний суверенітет. Розглянуто питання щодо взаємозв'язку національного суверенітету та тероризму. Проаналізовано співвідношення та відмінності між тероризмом і деякими актами боротьби за національний суверенітет та партизанських воєн. Установлена некоректність трактування тероризму як одного з логічних продовжень і наслідків національно-визвольної боротьби. З'ясовано, що тероризм можна визначити як політику і практику екстремістського впливу, оснований на незаконному насильстві і зумовленого спотвореним видом месіанства. Виділено три основні напрями в терористичній політиці і практиці.

Ключові слова: національний суверенітет, філософія, тероризм, боротьба, партизанський тероризм.

А. В. Саміло, В. В. Шишко, А. В. Повстин, Р. С. Яковчук

ТЕРРОРИЗМ В ФОРМЕ БОРЬБЫ ЗА НАЦИОНАЛЬНЫЙ СУВЕРЕНИТЕТ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

Исследован философский смысл терроризма в контексте борьбы за национальный суверенитет. Рассмотрены вопросы взаимосвязи национального суверенитета и терроризма. Проанализированы соотношение и различия между терроризмом и некоторыми актами борьбы за национальный суверенитет и партизанских войн. Установлена некорректность трактовки терроризма как одного из логических продолжений и последствий национально-освободительной борьбы. Выяснено, что терроризм можно определить как политику и практику экстремистского влияния, основанного на незаконном насилии и обусловленного искаженным видом мессиянства. Выделены три основных направления в террористической политике и практике.

Ключевые слова: национальный суверенитет, философия, терроризм, борьба, партизанский терроризм.

TERRORISM IN THE FORM OF STRUGGLE FOR NATIONAL SOVEREIGNTY BEFORE PROBLEM STATEMENT

This paper investigates the philosophical meaning of terrorism in the context of the struggle for national sovereignty. The question concerning the relationship of national sovereignty and terrorism. Correlation and differences between some acts of terrorism and the struggle for national sovereignty and guerrilla wars. Installed incorrect interpretation of terrorism as one of the logical sequels and consequences of the national liberation struggle. It is shown that terrorism can be defined as policies and practices of extremist influence, based on the illegal violence and caused a distorted view of messianism. Three major trends in terrorist policies and practices.

Key words: national sovereignty, philosophy, terrorism, struggle, guerrilla terrorism.

Постановка проблеми. Тероризм як кримінальне явище співіснує з людським суспільством багато тисячоліть і являє собою одну з форм соціального протесту, поряд з такими, як національно-визвольні рухи, партизанські дії, масові заворушення тощо. Всі ці прояви мають на меті вирішення соціальних конфліктів, зміну ситуації в суспільстві.

Багато терористичних організацій вже протягом тривалого часу керуються у своїй діяльності концепціями, які утверджують історичну необхідність і моральну виправданість використання насильства в політичній боротьбі. До їх числа можна віднести концепції партизанської визвольної боротьби, стратегії міських партизанів, стратегії напруженості або концепції, спрямовані на втягування населення в революційну боротьбу за відсутності революційної ситуації в різних країнах світу. Зокрема, останнє характерно для ряду екстремістських організацій Європи, Латинської Америки, Південно-Східної Азії. На їх думку, необхідне подолання певної політичної пасивності населення систематичними методами “революційного” використання терористичних та інших насильницьких актів та поступового створення масового революційного потенціалу. На цих позиціях тривалий час діяли, наприклад, ліворадикальна терористична організація РАФ у ФРН [1], “Червоні бригади” в Італії, “Прямий вплив” у Франції та ін. [2].

У контексті вищезазначеного хотілося б розглянути проблему, яка залишається спірною протягом десятиліть і суттєво перешкоджає практичній боротьбі з тероризмом, зокрема, в межах міжнародних організацій, у тому числі Організації Об'єднаних Націй. Це проблема співвідношення та відмінності між тероризмом і деякими актами боротьби за національний суверенітет та партизанських воєн. Річ у тім, що борці за національний суверенітет і терористи постійно вдаються до аналогічних методів боротьби, таких, як замах, диверсії, вибухи тих чи інших об'єктів, викрадення транспортних засобів, захоплення заручників тощо. Це неминуче, оскільки найчастіше ні ті, ні інші не в змозі протистояти регулярній армії у відкритих боях.

Звідси виникає невизначеність тероризму, що має найсерйозніші практичні наслідки. З одного боку, багато хто називає їх терористами, з іншого, терористи часто іменують себе партизанами, борцями за свободу, народні інтереси і т. п. Тому при обговоренні відповідних питань у міжнародних організаціях постійно стикаються два підходи: ті, хто для одних є злочинцями і бандитами, в очах інших можуть виявитися борцями за визволення, іноді навіть національними героями.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Так, серед сучасних робіт, присвячених проблемі тероризму, можна зазначити наукові праці О. Будницького, М. Вершиніна, Б. Дженкінса, В. Кудашева, У. Лакера, В. Сажина, О. Щеглова, Є. Холмогорова та ін. Окремої уваги заслуговує досвід інших держав та методи їхнього ефективного співробітництва у сфері боротьби з тероризмом, цьому напряму досліджень багато уваги приділили такі науковці: О. Брасс, Ю. Іваніч, І. Карпець, І. Лукашук, Є. Ляхова, Б. Нетаньяху, М. Черкес та ін.

З'ясовуючи проблеми співвідношення феномена тероризму та філософії права ми не можемо не звернутись до робіт М. Бахтіна, Ж. Бодрийяра, Б. Дженкінса, А. Камю, У. Лакера, Ж.-И. Сартра, П. Уїлкінсона, М. Хайдеггера, С. Хантингтон та ін.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз співвідношення та відмінностей між тероризмом і деякими актами боротьби за національний суверенітет та партизанських воєн.

Виклад основного матеріалу. М. Горлач зазначає, що причина трансформації повстання в терористичну практику – зростання рівня і можливостей держав, незрівнянні з можливостями повстанських рухів. Цитуючи Джона Хенка Леурдика, він вказує на виокремлення ним ще двох видів революційного насильства: національно-визвольне і партизанське. На його думку, міжнародний тероризм як різновид війни виріс з недосягнення значних результатів національно-визвольних рухів, міських і сільських партизанських воєн у 60-х роках. Терористи, стверджує Хек Леурдик, перейшли міжнародні межі у своїх діях тому, що відчували: їхні проблеми можуть бути вирішені не у власному політичному оточенні, а скоріше, в столицях західного світу. На Заході багато хто розглядає діяльність національно-визвольних і революційних рухів у різних регіонах земної кулі як основне джерело актів міжнародного тероризму. Але трактувати тероризм як одне з логічних продовжень і наслідків національно-визвольної боротьби некоректно [3].

Будь-який тероризм – це своєрідні акти політичного насильства, але не завжди подібні акти є тероризмом. Якщо ці акти викликані колоніальним гнобленням, експансією, масовими репресіями тоталітарних держав або рухів, геноцидом, соціальним і національним гнобленням і т.п., якщо вони виникають на хвилі загальнонародного обурення, незгоди, масової визвольної боротьби і є одним з її проявів, чи можна їх – навіть за істотної формальної схожості – називати тероризмом? Акти ці відрізняються від тероризму тим, що вони є вимушеним заходом, якого часто не можна уникнути під час боротьби за національний суверенітет. Зовні вони не відрізняються від терористичних, але за суттю являють собою щось зовсім інше, часто протилежне тероризму. Критерієм відмінності тут може служити наявність або відсутність зв'язку з громадянською визвольною боротьбою [4, с. 79].

Тероризм, як правило, не має масового характеру, він майже цілком “замкнутий на собі”, вузький, елітарний, орієнтований проти демократії [4, с. 79]. Але явно не були такими, хоча схожими за своїм змістом, а за суттю партизанські акції, які точилися під час визвольної боротьби в Алжирі, В'єтнамі, Афганістані, хоча офіційна пропаганда робила величезні зусилля, щоб надати їм однозначно терористичного іміджу. Те саме можна сказати про події в Чечні. Ці події слід розглядати як партизанську війну, що йде з перервами вже більше двох сотень років, хоча нерідко вимушено, як завжди в подібних випадках, у формах, схожих до терористичних.

Проте є цілий ряд випадків, коли відрізнити тероризм від масового партизанського руху буває надзвичайно складно. Чим є, наприклад, рух “Сендеро Льюміносо” в Перу, що має дуже широку соціальну базу? Або сепаратистський рух в Індії? Етно- або конфесійно-сепаратистські, а іноді й соціально-політичні форми тероризму не завжди просто відмежувати від відповідних форм національно-визвольної і анти тоталітарної боротьби. Чи можна вважати тероризмом відповідні акції, що проводилися в рамках палестинського визвольного руху? Або боротьбу курдів проти іракського і турецького диктату? Чи можна вважати суто терористичною діяльність ЕТА в Іспанії чи ІРА в Ольстері? Вони не були пов'язані з широким партизанським рухом, але спиралися на симпатії і підтримку значних верств баскського народу і католиків в Ірландії [5].

“Терор є не що інше, як швидка, суворі і непохитна справедливість: тим самим він є проявом чесноти”, – переконував співгромадян Робесп'єр. Міркуючи подібним чином, він прийшов до доволі своєрідного навіть за теперішніх часів висновку, що терор є “виведенням із загального принципу демократії, застосовуваним при крайній нужді Вітчизни” [6, с. 210].

Одним із найякісніших зарубіжних досліджень проблеми визначення тероризму як форми боротьби за національний суверенітет є робота Б. Ганора “Визначення тероризму: чи є терорист для одного борцем за свободу для іншого?” (Defining terrorism: Is One Man's Terrorist Another Man's Freedom Fighter?), у якій він не тільки надав власне визначення феномена “тероризм”, але й спробував розмежувати поняття тероризму та національно-визвольної боротьби [7, р. 9, 10].

Визначення, запропоноване цим автором, зводиться до тези про те, що тероризм – це навмисне використання або загроза застосування насильства щодо цивільних осіб або проти цивільних об'єктів з метою досягнення політичних цілей.

Це трактування ґрунтується на трьох важливих складових:

1. Суть діяльності – використання або загрози використання насильства. Згідно з цим визначенням, національно-визвольна боротьба – це діяльність, яка не містить насильства або загрози насильства, які могли б бути визначені як тероризм (це можуть бути ненасильницькі акції протесту, мирні демонстрації тощо).

Л. Моджарян справедливо зауважує, що “тут відбувається змішування цілей національно-визвольного руху і методів їх досягнення. У всіх міжнародних правових актах підкреслюється, що національно-визвольний рух має вестися переговорними, парламентськими, політичними, а не терористичними засобами” [8, с. 82].

Оскільки цілі тероризму і національно-визвольної боротьби вельми схожі, а розмежувати їх доволі проблематично, відмінності встановлюються за методами досягнення цих цілей. Національно-визвольна боротьба, на відміну від тероризму, повинна вестися переважно мирними способами. Це можуть бути переговори з урядом, законні акції протесту (мітинги, демонстрації, страйки), публікації та виступи в засобах масової інформації, делегування представників до органів влади тощо. І тільки в тому випадку, якщо переговорний процес і консенсус стають неможливими, а держава насильницьким шляхом намагається зупинити національний рух, може поставати питання про допустимість збройного опору. Але й тоді така боротьба повинна вестися виключно відповідно до Женевських конвенцій та інших норм міжнародного права. Як вказується в Протоколі I до Женевських конвенцій 1949 року, сфера його застосування поширюється і на “озброєні конфлікти, в яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення, закріпленого в Статуті Організації Об'єднаних Націй та в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй” [9].

2. Політична мета діяльності. Основна мета національно-визвольної боротьби полягає в досягненні політичних цілей: зміни чинного режиму, зміни людей у владі, зміни соціальної чи економічної політики і т. д. Боротьба за національний суверенітет передбачає наявність політичної мети, і за умов її відсутності будь-які дії, які передбачають застосування терористичних методів, беззаперечно, можна вважати тероризмом. Насильницькі дії щодо цивільних осіб, які не мають жодної політичної мети, є, в кращому випадку, актами кримінального правопорушення, вчиненням тяжкого злочину або просто актом безчинства, які не пов'язані з тероризмом.

3. Цілями тероризму є цивільні особи. Саме цим тероризм відрізняється від інших видів політичного насильства (партизанської війни або цивільних конфліктів і т. д.). Тероризм використовує відносно вразливість громадянського суспільства – навіювання страху, панічних настроїв та інтенсивної реакції ЗМІ, які спричинені нападами на цивільні об'єкти. Автор підкреслює, що тероризм не є результатом випадкового пошкодження, нанесеного цивільній особі або групі цивільних осіб, які опинилися в зоні насильницької політичної діяльності, а актом, який навмисне спрямований в бік цивільних осіб [10].

Так, у своїй книзі, присвяченій проблемі тероризму, Б. Нетаньяху цитує сенатора Джексона, даючи зрозуміти помилковість інтерпретацій тероризму: “Терористи та борці за свободу не можуть ототожнюватися. Борці за свободу чи революціонери не підривають автобуси, в яких цивільні люди, – це роблять терористи. Борці за свободу не мають наміру захопити чи вбити школярів, це роблять терористи.... Це ганьба, що демократія дозволяє асоціювати “святе” слово “свобода” з терористичними актами [11, с. 18].

Професор Б. Нетаньяху зазначає, що борці за свободу не здатні скоювати терористичних актів: “бо на відміну від терориста, борець за свободу ніколи не застосує зброю проти невинних. Він ніколи не вбиває маленьких дітей або перехожих на вулиці, або іноземних гостей, або інших цивільних осіб, які опинилися чи проживають у зоні конфлікту, або просто пов'язані етнічними чи релігійними ознаками з народом цієї області... Аж ніяк не будучи носієм свободи, терорист є носієм гноблення і поневолення [11, с. 27].

Проте видається, що у вищезазначених підходах терористичне насильство не зовсім повно і всебічно відмежовується від інших його видів. Зі змісту поняття “тероризм” може виключатися не тільки насильство, що розглядається як національно-визвольна боротьба, але і цілий ряд інших його проявів. У вітчизняній історії насильство, що застосовувалося обома ворогуючими сторонами в Громадянській війні 1917–1922 рр., отримало назву “червоний” і “білий” терор. Однак для радянської системи було очевидним, що у зміст поняття “тероризм” може входити тільки “білий терор”, оскільки “червоний” визнавався “прямою необхідністю”. Враховуючи це положення, в Кримінальному кодексі РРФСР 1922 року відповідальність за участь у виконанні терористичного акту передбачалася тільки в тому випадку, якщо він відбувався в контрреволюційних цілях і був спрямований проти представників радянської влади або діячів революційних робітничо-селянських організацій [12].

Учасник замаху на Олександра II народоволець Олександр Квятковський зробив таке зізнання: “Повна неможливість якої б то не було громадської діяльності на користь народу, повна неможливість користуватися будь-якою свободою своїх переконань, свободою жити і дихати – все це змусило російських революціонерів, російську молодь, за своїми нахилами найгуманнішу, найбільш людяну, піти на такі справи, які противні за самою суттю своїй людській природі людини” [13, с. 84]. У відомому сенсі в цій пишномовній фразі професійного вбивці лежить розуміння багатьох проблем російської революції. Він цілком усвідомлює всю протиприродність своїх вчинків, їх абсурдність, але необхідність абстрактної суспільної діяльності в ім'я не менше абстрактної соціальної справедливості штовхає його на злочин.

Отже, тероризм – це система насильницьких актів політичної орієнтації. Проте необхідно пам'ятати, що ці акти жодною мірою не пов'язані з боротьбою за національний суверенітет. Партизанські війни відрізняються від тероризму тим, що вони основані на масовій підтримці населення або значної його частини (яка може мати соціальний, етнічний, конфесійний та інший характер), набувають форми акцій, які зовні можуть не відрізнятися від терористичних.

На думку автора, окремий напрям у розвитку уявлень про тероризм займає вивчення його зв'язку з екстремізмом. Їх пов'язує глибока спорідненість (генетична, соціальна й ідеологічна). Вони дуже близькі один до одного за своєю сутністю і порівняно легко трансформуються один в одного і навпаки. Розгляд співвідношення тероризму та екстремізму доводить, що тероризм є особливим різновидом екстремізму, сутність якого в розриві з цивілізацією і культурою, що проявляється у тому, що терористи не бачать в обличчі супротивників людей, для них вони просто об'єкти насильства, щодо яких будь-яка аморальність дозволена. Внаслідок цього тероризм є особливим видом політики, що орієнтується на досягнення певних соціальних цілей. Своєю чергою, здійснення цієї політики – основана на насильницьких методах практика тероризму. За своїми методами тероризм зближується з екстремізмом. У підсумку ж тероризм можна визначити як політику і практику екстремістського впливу, основаному на незаконному насильстві і зумовленому спотвореним видом месіанства. Таке визначення відображає, на наш погляд, сутність тероризму, і тому є основним у його характеристиці.

Основною метою терористів є: докорінна зміна порядку політичного та цивільного управління; боротьба за національне визволення (“Хамас”, “Хезболлах” на Близькому Сході); відокремлення від існуючої держави і створення своєї, особливої держави. Наприклад, Пенджабу – від Індії, Чечні – від Росії, Курдистану – від Туреччини. Завдання таких екстремістів полягає в підриві основ державності, а в разі успіху – у повному руйнуванні самої держави.

У результаті такого оглядового опису можна виділити три основні напрями в терористичній політиці і практиці. Це прагнення впливати:

- а) на державу та її інститути;
- б) на правлячу еліту;
- в) на громадянське співтовариство;
- г) на світове співтовариство.

Порівняльний аналіз партизанської війни і тероризму дозволяє зробити висновок: доки дотримуються законів війни і правил збройних конфліктів, то дії, які спрямовані проти держави,

повинні розцінюватися як партизанська війна. Як тільки порушення цих правил стає стратегією, що виражається в систематичних атаках на безневинні жертви і нарощування паніки і страху, – це тероризм, і оцінюватися він повинен відповідно.

В. Устинов зазначає: “межа при цьому проходить за однією ознакою – визнання або заперечення законів війни. Якщо особи чинять збройний опір владі, визнають такі закони і слідує їм, тоді вони заслуговують ставлення до них, як до політичних противників. Якщо вони заперечують їх, то і поводження з ними повинно бути як з військовими злочинцями: ніяких політичних переговорів, інакше як з позицій кримінального кодексу” [14].

Беззаперечно, яскравим прикладом оцінки тероризму як форми боротьби за національний суверенітет можуть стати події, які відбуваються на території Донецької та Луганської областей.

Зокрема, під час проведення антитерористичної операції українські військові зіткнулися із супротивом зі сторони населення цих двох областей. Для них, незважаючи на усі протиправні дії терористичних підрозділів, вони залишалися “борцями за свободу”.

Ми маємо підстави стверджувати, що відмінними властивостями тероризму є його протизаконний кримінальний характер, застосування насильства і залякування, неадекватність використовуваних способів досягнення мети, аж до злочинів проти людяності, а також його нелегітимність.

Незважаючи на відсутність узгодженого на міжнародному рівні визначення тероризму, очевидно, що терористичні акти не можуть виправдовуватися як засіб досягнення самовизначення або якої-небудь іншої мети. У раних резолюціях Генеральної Асамблеї, присвячених проблемі тероризму, конкретно підтверджувався принцип самовизначення. Так, у резолюції 3034 (XXVII) Генеральна Асамблея закликала держави вирішувати проблему тероризму, викорінюючи причини цього явища [15]. Вона підтвердила право всіх народів на самовизначення і незалежність, визнавши законність національно-визвольних рухів. Разом з тим із часу прийняття Декларації про заходи з ліквідації міжнародного тероризму Генеральна Асамблея чітко дає зрозуміти, що мета досягнення самовизначення не виправдовує використання тероризму тими, хто до неї прагне.

Аналогічну думку можна висловити і з приводу “партизанського тероризму”. Термін “партизанський тероризм” навряд чи має право на існування. Партизанськими традиційно є формування, які діяли приховано в тилу ворога з метою звільнення певної території від вторгнення іноземних загарбників. Страх і жах, які партизани наводять на окупантів, не є складовою терору. Терор завжди є негативним соціальним явищем. У цьому сенсі дії, спрямовані на звільнення Батьківщини від загарбників, навряд чи можна називати терористичними.

Необхідно також враховувати ще одну обставину. Масовий терор здійснюється щодо невинних громадян, насамперед обивателів. Жертвами терору, як правило, стають жінки, діти, особи старшого віку та ті, які не здатні завдати опір терористам і не мають прямого або непрямого відношення до дій влади. Партизанські дії здійснюються стосовно підготовленого противника – солдат і офіцерів регулярних армій, чиновників окупаційних підрозділів. Отже, неприпустимо визнавати терором такі дії, які основані на навіюванні страху, паніки щодо конкретних осіб без переслідування кінцевої мети – змусити осіб, наділених певними повноваженнями (владних осіб), вчинити певні дії, вигідні терористам.

Висновки. Отже, на підставі вищезазначеного можна стверджувати, що лише певною мірою різновид тероризму як форма боротьби за національний суверенітет можлива тоді, коли способи цієї боротьби не застосовуються до цивільного населення і не принижують його, не відбувається порушення прав людини, які прописані Конституцією чи іншими нормативно-правовими актами, а саме: право на життя, на свободу і особисту недоторканість.

Щоб віддиференціювати випадки, коли терористичні акти намагаються подавати у формі “боротьби за національний суверенітет”, необхідно, передусім, утвердити в суспільстві думку, що застосування сили – не вирішення ситуації, а використання інструментів, які застосовують терористи у своїй діяльності, – протиправні та вимагають осудження з морального аспекту.

Суспільна спрямованість ідей проти силового вирішення проблем та застосування насильницьких інструментів, як і встановлення фактів постійного порушення ними прав людини, має бути пріоритетною сферою діяльності інститутів права, ідеології, моралі у загальносвітовому масштабі, а не в окремо взятій державі, як це доводять останні події в Україні.

1. Фракція Червоної Армії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
2. Клавец Й., Зубро Т. П. Аналіз розвитку міжнародного тероризму і характеристика терористичних груп / Й. Клавец, Т. П. Зубро. – К.: Центр духовної культури, – 2006. – № 58.
3. Горлач М. І. Політологія: наука про політологію / М. І. Горлач, В. Г. Кремень. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 840 с.
4. Яковлева Л. І. Тероризм як сучасний виклик легітимності влади / Л. І. Яковлева // Вісник СевНТУ: зб. наук. праць. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2013. – Вип. 145. – С. 77–80.
5. Партизанські війни і тероризм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lab.org.ua/article/749/>.
6. Права человека, терроризм и борьба с терроризмом [Електронний ресурс] // Права человека: изложение фактов. – 2007. – Режим доступу: <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/Factsheet32ru.pdf>.
7. Ganor B. Defining Terrorism: Is One Man's Terrorist Another Man's Freedom Fighter? / B. Ganor. // ICT Papers on Terrorism. – 2002. – P. 9–10.
8. Моджарян Л. А. Тероризм і національно-визвольні рухи / Л. А. Моджарян // Держава і право. – 1998. – №3. – С. 82–83.
9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_199.
10. Ganor B. Defining Terrorism: Is One Man's Terrorist Another Man's Freedom Fighter? / B. Ganor. // ICT Papers on Terrorism. – 2002. – p. 9–10.
11. Netanyahu B. Terrorism: How the West Can Win / Binyamin Netanyahu. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 1985. – 272 p.
12. Выдрин О. В. “Терроризм” в русском политическом языке (конец XIX–XX века) / О. В. Выдрин // Вестник Челябинского государственного университета, 2009. № 38 (176) – С. 138–143.
13. Крылов А. Н. Особенности национального терроризма / А. Н. Крылов // Новая юность. – 1999. – №39. – С. 80–84.
14. Устінов В. В. Міжнародний досвід боротьби з тероризмом: стандарти та практика / В. В. Устінов. – М: Юрлитинформ, 2002. – 310 с.
15. Резолюція ООН №3034 (XXVII) від 18 грудня 1972 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/3034\(XXVII\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/3034(XXVII)).